

Педагогічний потенціал творчої спадщини Макара Мухи у змісті освітнього компоненту «Декоративно-прикладне мистецтво» у підготовці педагогів-художників

Семенова Олена Віталіївна¹, Голубенко Ярослава Олексіївна²

Опубліковано	Секція	УДК
30.05.2025	Освіта/Педагогіка	378.018.8:7.012- 051]:75.03(477)(092)]:37 .013.7](045)

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15726875>

Анотація. У статті розглядається життєвий та творчий шлях видатного майстра народного декоративного розпису з Черкаського краю Макара Корнійовича Мухи, зазначено його внесок у розвиток українського народного мистецтва. Особлива увага приділяється його творам у вихованні патріотичних почуттів молоді через звернення до народного мистецтва, що сприяє збереженню національних традицій. У статті визначено етапи творчої кар'єри художника, проаналізовано стилістичні особливості його творів, розглянуто взаємодію між народною традицією та новаторством, запровадженим Макаром Мухою у його художній творчості. Наголошується на важливості інтеграції досягнень народного мистецтва в освітньому процесі вищих навчальних закладів, які готують майбутніх викладачів мистецьких дисциплін. Підкреслено на необхідності використання елементів традиційного українського декоративно-ужиткового мистецтва у професійній підготовці студентів вищих навчальних закладів.

Ключові слова: декоративно-прикладне мистецтво; мистецько-педагогічна освіта; Макар Муха; народна творчість; національна ідентичність, методика образотворчого мистецтва.

Pedagogical potential of Makar Mukha's creative heritage in the content of the educational component «Decorative and applied arts» in the training of artist teachers

Annotation. The article discusses the life history and creative journey of the outstanding master of folk decorative painting from Cherkasy, Makary Korniyovych Mukha, highlighting his contribution to the development of Ukrainian folk art. Special attention is paid to his role in educating the youth and fostering patriotic feelings through a return to folk culture, which not only helped preserve traditions but also became a driving force for the development of the contemporary artistic process in Ukraine. The article describes the key stages of the artist's creative career, analyzes the stylistic features of his works, and examines the interaction between folk tradition and the innovations introduced by Makary Mukha in his artistic practice.

Furthermore, the article emphasizes the importance of integrating folk art achievements into the curricula of higher educational institutions that train future educators of artistic

¹ кандидат педагогічних наук, доцент кафедри образотворчого мистецтва Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0302-4724>

² викладач кафедри образотворчого мистецтва, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0006-2221-647X>

disciplines. It highlights the necessity of including elements of traditional Ukrainian decorative applied arts in the professional training of higher education students to cultivate national pride, patriotism, and cultural authenticity. The article also underscores the importance of using the works of artists like Makary Korniyovych in the educational process to develop students' artistic and technical skills while enriching their cultural experiences. It is noted that the artistic legacy of the folk master has been presented in numerous exhibitions and is still preserved in museums both within Ukraine and abroad.

The topic discussed may be useful for educators, researchers, and practitioners in the field of art education, as well as for those studying the cultural and historical heritage of Ukraine and exploring its folk art achievements. The issues highlighted could be valuable when developing scientific and methodological materials for higher education students to foster national cultural values.

Keywords: decorative applied art; artistic-pedagogical education; Makary Muka; folk art; national identity; methodology of visual arts.

Вступ

Процес розвитку сучасної української держави вимагає від суспільства значних та рішучих дій, як на поприщі державотворчих ланок так і в системі освіти. Визначений вектор окреслено в «Національній стратегії розвитку освіти в Україні до 2030 року». Одним із пріоритетних напрямів визначено впровадження «Державної цільової соціальної програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності». «Метою даної програми є створення сприятливих умов та налагодження міжгалузевої взаємодії на загальнодержавному та регіональному рівні для реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності шляхом національно-патріотичного, військово-патріотичного виховання, громадянської освіти населення України, популяризації суспільно-державних (національних) цінностей України (самобутність, соборність, воля, гідність) та формування на їх основі української національної та громадянської ідентичності» [8].

Значне місце в розвитку та утвердженні національної ідентичності займає вивчення української культурної мистецької спадщини. Знайомство сучасної молоді із здобутками минулого повинно відбуватися на рівні державної політики. Відомий вислів: «Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього», глибоко розкриває цінність культурної спадщини нашого українського народу. Важливо прищеплювати здобувачам вищої освіти любов до нашої культурної складової, відчуття важливості саме українських творів мистецтва. Спадщина українського декоративно-прикладного мистецтва представляє собою невичерпну криницю, з якої можна черпати та збагачувати знання про мистецькі здобутки нашого народу. Для студентів художньо-педагогічних спеціальностей знайомство із митцями народної творчості відбувається на Декоративно-прикладному мистецтві – навчальній дисципліні обов'язкового циклу.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Народне мистецтво є яскравим відображенням культури нашого самобутнього народу. Мистецькі народні здобутки передаються від наставників старших поколінь до учнів сучасності, від учителя до учня. Адже саме в народних картинках, у ритмічних повторах українського орнаменту, оживає душа українського народу, його історичне минуле та набуває значущості краса рідного краю.

Питання формування та становлення національної української ідентичності досліджували багато філософів, психологів, педагогів в різні часи становлення нашої держави, зокрема: М. Драгоманов, В. Кремень, І. Огієнко, Г. Філіпчук, І. Бех, В. Роменець, В. Кузь, Т. Потапчук, Р. Сойчук та інші.

Мальовничий Черкаський край славиться своїми настінними розписами. Незважаючи на те, що цей вид мистецтва є характерним для сільської місцевості, його

здобутками користуються по всій території, та в різних видах народної творчості. Настінний розпис використовувався для оздоблення і прикрашання хат зсередини та зовні. Хоча вірування давніх українців підтверджують, що розпис мав функцію не лише декору, він ніс свою унікальну оберігаючу функцію, в якому відображалися світогляд українського народу, генетичний код, що відображалось мовою символів.

У своїх дослідженнях питання формування та становлення національної самосвідомості, національних цінностей засобами декоративно-прикладного мистецтва розглядали: Є. Антонович, А. Бойко, Р. Захарчук-Чугай, М. Станкевич, Т. Кара-Васильєва, Л. Єнтіс, Р. Захарченко, З. Чегусова та інші.

Дослідженням ролі педагогічного потенціалу українського мистецтва займалися: Є. Антонович, В. Скуратівський, М. Стельмахович, виховний потенціал досліджено в працях А. Алексюка, М. Лещенко, О. Сухомлинської, О. Савченко та інших.

На необхідності вивчення народного декоративного мистецтва в контексті фахової підготовки майбутніх педагогів мистецького профілю наголошують такі педагоги: Г. Васянович, О. Гончаренко, О. Данченко, Р. Захарченко, Л. Масол, Н. Ничкало, Г. Тарасенко, В. Фіголь.

Мета статті – розкрити роль декоративно-прикладного мистецтва у формуванні національної та громадянської ідентичності в освітньому процесі, здобувачів вищої освіти освітньо-професійної програми Середня освіта (Образотворче мистецтво), дослідивши внесок Макара Корнійовича Мухи, видатного майстра народного декоративного розпису Черкащини, чия творчість мала значний вплив на розвиток художньої освіти в Україні.

Результати

Виклад основного матеріалу. Сучасні реалії життя ясно доводять важливість усвідомлення нашої національної приналежності. Кожен свідомий громадянин нашої держави обирає в якому світі він хоче жити тепер, важливо, чи ототожнює він себе із майбутнім нашої країни, як вільної і незалежної. Саме такі критерії визначають термін «національної самоідентифікації».

Досить влучно «національну самоідентифікацію» визначено в праці І. Жадана, це «усвідомлення особою приналежності до політичної нації – соціокультурної спільноти, що має свій досвід державності, традиції, міфи і символіку, спільні цінності і очікування щодо майбутнього. Серед показників, за якими оцінюється рівень національної самоідентифікації – переживання, пов'язані з усвідомленням приналежності до української політичної нації; образ минулого, теперішнього і майбутнього української державності; уявлення про цінність держави; міфи і символи держави; само проектування в своє майбутнє у своїй державі; потреби у цінностях свободи і правової держави, прагнення до регламентованості; образ геополітичного позиціонування держави; інтегрованість до політичної нації» [4].

Саме мистецтво (матеріальна культура) має той етнічний, національний потенціал в якому відображається національний світогляд, характер, ментальність народу всі ці складові є потужним чинниками виховання духовності, національної самоідентифікації особистості. І саме на учителів мистецьких дисциплін покладається особливий обов'язок – збереження, трансляція та примноження традицій української культури, активізуючи питання формування національно-культурної ідентичності.

Народне декоративно-прикладне мистецтво має давні коріння та розвивалося на традиціях та здобутках наших предків. Незважаючи на свою давню історію, традиції українського мистецтва продовжують розвиватися і в наш час, збагачуючись новим віяннями та сучасними надбаннями. Традиції народного мистецтва завдяки відомим майстрам минулого продовжують підтримуватися та збагачуватися сучасними українськими майстрами декоративно-прикладного мистецтва. Вивчення здобувачами

вищої освіти мистецької спадщини майстрів рідного краю – це цілеспрямований процес для формування національно-патріотичних цінностей.

Кожен регіон та місцевість має своїх народних умільців, творчість яких починалася із рідного «кутка». На Черкащині були відомі такі майстри народної творчості: Петро Костенко, сестри Ярина та Софія Гоменюк, Валентина Кузьменко, Тамара Городова, Макар Муха та інші.

Мистецька спадщина Черкащини має великого майстра, який творив в часи становлення станкового декоративного розпису, як самостійного виду народного мистецтва, який є одним із основоположників декоративного розпису – Макар Корнійович Муха. Його ім'я стоїть поруч із такими відомими художниками як Катерина Білокур, Марія Приймаченко, Параска Хома, Поліна Глущенко, Параска Власенко та інших митців України.

Творчість супроводжувала Макара Корнійовича все його життя і була важливою складовою його буття, із дитинства до останніх років. Мистецька спадщина художника складає понад 5000 робіт, виконаних в різних жанрах та техніках декоративно-прикладного мистецтва.

Творчий шлях малого художника почався в його рідному селі, Михайлівка (в минулому Пруси) Кам'янського району, Черкаської області. Незважаючи на важке дитинство – із семи років зазнав сирітства, наймитував, працював підпасичем, він проніс любов до мистецтва через все життя. Становлення молодого художника відбувалося на художніх традиціях та мистецьких здобутках тієї місцевості де проживав митець. Побут українського села багатий на різноманітні предмети повсякденного вжитку, які оздоблюють майстри: розпис скринь, посуду, орнаментация одягу, різьба по дереву, настінний розпис.

Бабуся навчила грамоті Макара за Шевченковим «Кобзарем», вірші якого цитувала напам'ять. Талановитий від Бога юнак зберіг із дитячих років любов до краси природи, до всього що його оточувало, привитого йому бабусею. Незважаючи на важкі часи хлопчик кожен вільну хвилину малював, займався різьбленням, ліпив із глини, вишивав. Талант хлопця знаходив своє відображення у творчих доробках – хатніх розписах, коминів, віконниць, лиштви, які виконував митець у домівках своїх односельців. Фарби та матеріали Макар виготовляв сам – пір'їна, пензлі із трави; кора та листя дерев, польові квіти – перетерті в порошок та залиті сироваткою слугували за художнє приладдя. На той час хлопець мав у використанні до тридцяти кольорів [7]. Найбільше Макара Корнійовича приваблювала природа: небо, квіти, дерева, які він натхненно відображав у своїх роботах.

На першій виставці, яка відбулася в місті Шпола, Макар Корнійович представив триста робіт, які були виконані у різних жанрах народної творчості: вишиті й мальовані портрети діячів партії, вази оздоблені ліпним квітковим орнаментом, ескізи до килимів, кахлевих плиток, різьблення по дереву. Мистецтвознавці, визнали Макара Муху обдарованим майстром, його запросили на навчання до Київської школи майстрів народної творчості, запропонували йому, одночасно, посаду майстра. Художнику на той час виповнилося двадцять років.

За період педагогічної діяльності Макар Корнійович знайомиться із відомими майстрами декоративно-прикладного мистецтва України того часу: Парасковією Власенко, Марфою Модяник, Вірою та Ганною Павленками, Поліною Глущенко, Василем Вовком. Саме в цей час в українському декоративно-прикладному мистецтві відбувається поєднання авторського мистецтва і професійного. Це так зване «переосмислення творчості» коли українські народні умільці відчували значущість своєї творчості. Саме такі школи народних майстрів мали велике потенційне значення, працюючи разом із професійними художниками-педагогами народні митці розвивали декоративно-прикладне мистецтво. В цей період, наприклад український орнамент

набуває самостійного сенсу, створюючи ескіз професійний художник представляв своє знання організації площини та задум, а народний митець переосмислюючи та вносячи правки виконував його в матеріалі. Такі творчі проекти доповнювали та взаємозбагачували мистецькі здобутки. Так, під керівництвом відомих художників та майстрів М. Прахов, В. Лоханько В. Рокитський, Макар Муха навчається і працює протягом трьох років [3].

Творчі доробки майстра цього періоду характеризуються природною витонченістю та лірикою виконання, майстер використовує локальні кольори, переважає біле тло, саме таке поєднання було характерною ознакою народних настінних розписів Наддніпрянщини.

Важливим для творчо-просвітницького життя післявоєнної країни є створення у рідному селі Михайлівці, мистецької артіль, школи майстрів народного мистецтва. Згодом вона отримала назву «Артіль імені Декабристів». Маючи досвід педагогічної діяльності Макар Корнійович намагався забезпечити для своїх учнів всебічне викладання. Так, у школі викладалися такі предмети: малювання, ліплення, теорія мистецтва, вишивка, тощо. Такі центри навчання народному ремеслу були вкрай важливими для здобуття професії молодими людьми, що повернулися із війни. Майстри різного віку набували професійних умінь та навичок, розвиваючи свій природний таланти. Артіль стала для молоді місцем становлення та виховання молодого покоління майстрів. Адже саме працюючи разом митці переосмислювали та транслювали свій погляд на творчі вимоги того часу, що має спадковий характер, та колективну форму роботи. Маючи за взірця такого педагога як Макар Корнійович, його учні працювали із захопленням та в атмосфері надхненності. [10].

Створення артілі в рідному селі було не випадковим. Адже на початку ХХ століття українські митці (мистецька інтелегенція) усвідомлюють роль декоративно-ужиткового мистецтва у організації «гармонійного предметного середовища», що знаходить свій вияв у співпраці майстрів декоративно-прикладного мистецтва та професійних художників. Така популяризація українського відбувається у різних проявах: створюються місцеві музеї, приватні майстерні, артіль (об'єднання митців), відкриваються школи ремесел, проводяться різні ярмарки, виставки тощо [2].

Макар Корнійович виховав ціле покоління майстрів декоративної народної творчості. Педагог щиро вірив, що якщо людина має таланти то вона повинна творити та передавати свої знання іншим. Слова, що розкривають глибину його переконань майстер записав у своєму щоденнику: «Свою любов, своє вміння, свій таланти людини зобов'язана передати іншим. Все життя вона повинна думати, як краще зробити це. Ти любиш дерево, вирощуєш сад, сієш квіти, я вмю малювати, вишивати, він – тесля-чародій, четвертий – будівельник, п'ятий – ростить хліб... Усі ми, гуртом, любимо до глибини серця кожний свою роботу. Але ж цього замало. Наша любов і здібності не повинні піти з життя разом з нами. Ми їх повинні залишати тут, на землі, в серцях і думках наших дітей» [7].

Як і в кожного художника, творчість Макара Корнійовича Мухи поділяється на кілька періодів. Кожен із цих періодів має свої характерні особливості, свої творчі здобутки та переваги у матеріалах виконання робіт. Так, зокрема, період 50-х-60-х років, коли митець працює в м. Кам'янка, так званий період художньої зрілості, вирізняється використанням чистих, спокійних фарб, наповненням ліризму та досконалістю робіт.

У своїх яскравих, насичених розписах художникові вдається вдало поєднати традиційне народне мистецтво із радянською символікою. Відчувається вплив плавності ліній петриківського розпису. Колорит робіт майстра визначається художніми традиціями рідного регіону. Муха не обмежується кольоровою гамою, використовуючи як ніжні (пастельні) кольори так і відтінки більш локальних кольорів. Із кінця 50-х років

роботи М. Мухи набувають графічності, вирізняються більш чіткими лініями та наповнюються дрібними мотивами: «китички», «зернятка», «пуп'янки».

У 1967 році М.К. Мусі було присвоєно звання заслуженого майстра народної творчості України, у 1971 році був нагороджений орденом «Знак Пошани» [6].

Період творчості Макара Мухи 70-80-х років багатий образами наповненими із народного фольклору, тяжіє до «фантазійної творчості». Автор зображає птахів: невловимі жар-птиці, вигадливі павичі займають центральну частину композиції а навколо неї розгортається сюжет: птахи клюють ягоди, розмовляють, сперечаються між собою, спостерігають за метеликом чи бджілкою тощо [11]. Назви творів цього періоду говорять самі за себе: «Жар-птиця» 1970, «Жар-птиця на квітах», 1983, «Жар-птиця» 1979, «Жар-птиця з гілкою горобини» 1983, «Закохані», 1979, «Жар-птиця з обручкою» 1983, «Залицяння» 1983. Для декоративних панно, які створенні в ці роки характерним є використання чорного фону, а кольорова гама є насиченою і яскравою, переважає використання чистих кольорів.

Кінець 80-х років для Макара Корнійовича є поверненням до творчості тематики Шевченківських творів. Автор проживає у м. Черкасах в будинку-інтернаті для ветеранів, малює тоді, коли дозволяє стан здоров'я. Любов до Кобзаря, яку Макар Муха проніс через все своє життя виливається у роботах, які створив художник в цей період: «Лілея», «Учітєся, брати мої, думайте, читайте», плакати до 175-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка та тематичні композиції: «Катерина», «Де ті залізні стовпи». Згадуючи більш ранній період творчості Макара Корнійовича твір «Де ті залізні стовпи» він відтворив у гобелені, ще коли працював в артілі. Також твором цього раннього періоду був гобелен-портрет «Т.Г. Шевченко», створений у співавторстві із Наталією Вовк [7]. До ранніх робіт також відносяться: «Тополя», «Садок вишневий коло хати», «Лілея та королевий цвіт». Творча спадщина митця щодо теми Шевченка досить багата та має значну кількість робіт, – художник створив унікальний портрет поета із зерна, виконав ряд ілюстрацій до творів Кобзаря, зробив ескіз килима з його портретом для державного музею Т.Г. Шевченка у Києві, ескіз панно для музею у с. Шевченковому.

До 80-річчя заслуженого майстра, одного з основоположників станкового декоративного розпису Макара Корнійовича Мухи у Черкаській обласній бібліотеці для дорослих відбулася виставка робіт останніх років його творчості, на якій автор особисто представляв свої твори. Всі роботи останніх років життя: ескізи розписів, вишивок, фарби, пензлі, нагороди, після смерті майстра, перейшли до Черкаського обласного художнього музею [3].

Переживши важкі для мистецької спільноти довоєнні та післявоєнні часи, М.К. Муха вболівав за подальшу роль та місце народного мистецтва. Коли в 1990 році на установчому з'їзді народних майстрів було проголосовано за утворення спілки народних майстрів України, він щиро порадив, за правовий захист для митців, що означало як забезпечення матеріалами для творчості, так і пенсійними виплатами [3].

Останні роки свого життя великий митець прожив у Черкаському будинку ветеранів. Похований, за його заповітом, на батьківщині у Михайлівці.

Макар Корнійович Муха був людиною рідкісного художнього дару, мав світлу душу. Всебічно обдарований, він спостерігав оточуючий світ передаючи ті образи через призму своєї творчості. Маючи вроджений таланти він розглядав свою творчість як можливість бути корисним іншим. У своєму щоденнику він писав про свою творчість: «У мене буде свій шлях. Я вкладу до кожного твору барви своєї землі, їхню неповторність і своєрідність. Я буду щасливий зі своєї праці, щасливий, коли вона принесе людям хоч крихту радості і насолоди...» [5].

Роботи майстра залишилися в запасниках багатьох музеїв: Черкас, Києва, Запоріжжя, Дніпропетровська, Львова, Канева. Графічні роботи художника демонструвалися на міжнародних виставках у Польщі, США, Болгарії, Франції, Канаді. Із

приватної колекції, художника та скульптора Сергія Пилиповича Філімонова 2018 році було надано для експонування у м. Кропивницький 110 робіт українських орнаментів М. Мухи та його учнів.

Творчість Макара Корнійовича Мухи це презентація цінності українського декоративно-прикладного мистецтва. Незважаючи на те, що митець був вихідцем із села він досягнув значних здобутків у розвитку мистецтва того часу. Важливо, що його роботи не були втрачені після смерті. Більшість робіт зберігаються по музейних колекціях і сучасні поціновувачі мистецтва мають змогу їх побачити та оцінити. Значний внесок у збереження та популяризацію творчості Макара Мухи вносить Кам'янський державний історико-культурний заповідник, який проводить значну кількість заходів для мистецької спільноти, науковців, сучасної молоді. Так, зокрема, до 100 річчя з дня народження великого майстра було проведено виставку робіт, на якій були представлені роботи не лише із колекції Кам'янського музею, а й з Національного музею українського народного декоративного мистецтва (м. Київ), Черкаського художнього музею, Канівського музею народного декоративного мистецтва. Експозиція робіт на виставці охоплювала період з 1928 по 1988 роки (період становлення та зрілості майстра). Значна частина картин на виставці довгий період зберігалася у сховищах музеїв. Такі відкриті мистецькі заходи є цінними для культурного збагачення сучасної молоді, для розвитку етнокультурних цінностей.

На 115 річчя Макара Мухи Кам'янський державний історико-культурний заповідник відкриває виставку картин із заповідника. Крім того, унікальністю виставки є роботи майстра, які були подаровані близьким йому людям. Сорочку вишиту Макаром Корнійовичем надала для експозиції доглядальниця із будинку ветеранів, де майстер прожив останні роки свого життя – Т. Новохацька. Вчителька із рідного села Михайлівка, надала для експозиції унікальні речі: перші малюнки Макара, фотографії та ескізи робіт художника, книгу відгуків із виставки 1968 року а також картини які подарував художник для Михайлівської школи за життя. Така підтримка мистецької спадщини земляка є важливою для підтримки та розвитку регіонального мистецтва, саме з цього починається зародження національних цінностей, національної гідності, національної самоідентифікації [1].

Вся творча спадщина М. Мухи сповнена натхненними образами, які йдуть із глибини душі митця і проростають у стилізованих зображеннях квітів, птахів, які по своїй формі та наповненості не схожі один на одного. Характеризуючи специфіку композицій митця слід відзначити її неповторність: наряду із природними формами спостерігаються і умовні стилізовані квіти. Зображення виконуються по-різному площинно, в розрізі, створюючи неповторність композиції доповнюючи її деталями.

Макар Корнійович Муха є величним представником саме народної творчості, в якій відображається довершеність у здавалося б простоті, знання та розуміння цілих епох культури українців, всі набуті традиції наших пращурів.

Висновки

Твори Макара Корнійовича Мухи допомагають підростаючому поколінню долучитися до загальнолюдських цінностей збагачуючи власний духовний світ за законами краси і гармонії. Адже ті образи які були відтворені на стіні звичайної української хати знайшли своє відображення на полотні майстра, вони відображають особливу енергетику минулих поколінь та відтворюють внутрішній світ майстра структуру його світу. Мистецький шлях художника є вагомим внеском в історію національного мистецтва.

Саме долучаючись до історичних витоків мистецьких здобутків митців рідного краю, педагоги-художники відчують самоповагу до своєї культури до творчості відомих митців. Прослідковуючи умови та часи в які відбувалося становлення

українського декоративно-прикладного мистецтва молодь сповнюється взаємоповаги, національної гідності, що сприяє створення сприятливих умов на регіональному рівні формуванню української національної ідентичності громадян нашої держави. Утвердження української національної та громадянської ідентичності це один із елементів який визначає формування здатності держави протистояти внутрішнім і зовнішнім національно-культурним загрозам.

Список використаних джерел

1. Бондаренко, Т. О. Твори Макара Мухи в колекції Черкаського обласного художнього музею. *Музейний альманах*. 2011. Вип. 2, С. 69–72.
2. Бровченко А. Становлення українського етнодизайну. *Молодь і ринок*. 2024. № 3, С. 81–86. URL : <http://mir.dspu.edu.ua/article/view/299530>
3. Джулай Т. Макар Корнійович Муха – художник і педагог. Матеріали V Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження (з міжнародною участю) : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Черкаси, 20–21 жовт. 2022 р. / Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси, 2022. С. 110–118.
4. Жадан І. В., Чала К. О. Громадянська та національна ідентифікація в комунікативному дискурсі студентської молоді. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2017. Вип. 5(1), С. 156–160.
5. Мистецька Черкащина. Макар Муха. URL : <https://chobd.ck.ua/index.php/2011-05-25-09-11-37/interaktivni-resursi/mystetstvo/157-mistetska-cherkashchina-2?start=5> (дата звернення 10.03.2025 р.)
6. Муха Макар Корнійович. Черкаська обласна універсальна наукова бібліотека імені Тараса Шевченка. URL : <http://new.library.ck.ua/index.php/component/content/category/kraieznavstvo/vydatni-kraiany/m/mukha-makar-korniiovych?Itemid=350> (дата звернення 18.04.2025 р.).
7. Носань С. Пір'їна з крила Жар-птиці. *Спільна справа. Вісник Черкаської обласної державної адміністрації*. 1997. №5, С. 74–75.
8. Про затвердження Державної цільової соціальної програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року. URL : <https://osvita.ua/legislation/other/92690/> (дата звернення 10.03.2025 р.)
9. Семенова О.В. Творча спадщина народного художника-педагога Макара Корнійовича Мухи. Теоретико-методологічні аспекти мистецької освіти: здобутки, проблеми та перспективи : матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф., м. Умань, 7–8 лист. 2024 р. / Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини, Ф-т мистецтв Умань : ВПЦ «Візаві», 2024. С. 107.
10. Шамрай О. Г., Конарева Т. Д. Відомі особистості Кам'янщини /автор-укл. О. Г. Шамрай. Черкаси : Вертикаль, 2020. с. 183–184.
11. Шамрай О. Г. Історичні закономірності розвитку суспільства. Кам'янка, 2020. С.201.